

علامه شرف الدین در نوشته‌های خاورشناسان

مهرداد عباسی

مقالات متعددی را در حوزه تاریخ سیاسی معاصر عرب و مسائل مرتبط با شیعه امامیه منتشر کرده است. موضوع عمده پژوهش‌های وی مسائل سیاسی و اجتماعی مرتبط با دین در کشورهای عراق و لبنان و مصر و سوریه و عربستان سعودی است. عناوین یا موضوعات برخی از مهمترین آثار وی، که به زبان‌های آلمانی یا انگلیسی است، عبارتند از: خاطره نویسی در تاریخ عراق (۱۹۷۲)، کتابشناسی آثار چاپ شده در عربستان

۱. شاید بهترین شاهد بر این مدعا چاپ دایرةالمعارف چهارجلدی با نام *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* در سال ۱۹۹۵ در دانشگاه آکسفورد باشد که بطور تخصصی به مسائل مرتبط با جهان معاصر اسلام پرداخته است. برای آشنایی اجمالی با این دایرةالمعارف و محتوای آن نگاه کنید به: مهرداد عباسی و سید علی آقایی، «مقالات قرآنی در دایرةالمعارف آکسفورد»، کتاب ماه دین، سال هفتم، شماره پیاپی ۸۱، تیر ۱۳۸۳، ص ۳۴-۳۵.

۲. تألیف این مجموعه که به سه زبان انگلیسی، آلمانی و فرانسه منتشر شده، حدود چهل سال به طول انجامیده است. مشخصات کتابشناختی این کتاب، از این قرار است:

The Encyclopedia of Islam, new ed., 11 Vols, Leiden: Brill, 1960-2002.

معرفی اجمالی از ویرایش اول و دوم این دایرةالمعارف در منبع زیر آمده است: مهرداد عباسی و سید علی آقایی، «امامان شیعه در دایرةالمعارف اسلام»، کتاب ماه دین، سال هفتم، شماره پیاپی ۷۴ و ۷۵، آذر و دی ۱۳۸۲، ص ۴۶-۴۸.

۳. برای نمونه نگاه کنید به: محسن امین، *اهیان الشيعة*، چاپ حسن امین، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۲، ج ۷، ص ۴۵۷؛ خیرالدین زرکلی، *الاعلام*، ج ۳، ص ۲۷۹؛ عمر رضا کحاله، *معجم المؤلفین*، بیروت [بی تا]، ج ۵، ص ۸۷؛ *دایرةالمعارف تشیع*، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، تهران ۱۳۸۱، مقالة «شرف الدین عاملی» نوشته مصطفی قلیزاده، ج ۹، ص ۵۶۳-۵۶۵.

بخش مهمی از پژوهش‌های خاورشناسان در چند دهه اخیر به بررسی اوضاع و شرایط سیاسی و اجتماعی در کشورهای اسلامی و اصطلاحاً حوزه اسلام معاصر اختصاص یافته است. از جمله موضوعات مورد توجه آنان در این حوزه، نقش و جایگاه دین در حیات فردی و اجتماعی مسلمانان و تأثیر علما و جنبش‌های دینی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی حکومت‌های اسلامی بویژه در خاورمیانه و برخی کشورهای حوزه خلیج فارس است. ۱. علامه عبدالحسین شرف الدین بی‌گمان از مشاهیر دینی و سیاسی لبنان و عراق در نیمه نخست قرن بیستم بوده و نقش مهمی در شکل‌دهی اوضاع فرهنگی و اجتماعی شیعیان بویژه در جنوب لبنان داشته است. از نیرو پدیدآورندگان ویرایش دوم دایرةالمعارف اسلام^۲ که از معتبرترین کتب مرجع در زمینه اسلام‌شناسی نزد محققان اسلامی و غربی است - به شخصیت این عالم امامی توجه کرده و مدخلی را به معرفی وی و آثارش اختصاص داده‌اند. مدخل «شرف الدین» در این دایرةالمعارف به قلم ورنر انده (Werner Ende) در جلد نهم (۱۹۹۷)، صفحات ۳۱۴-۳۱۵ آمده است. گفتنی است در برخی دایرةالمعارف‌ها و کتب تراجم فارسی و عربی نیز شرح حال اجمالی و معرفی آثار شرف الدین ذکر شده است.^۳

در نوشتار حاضر ابتدا پر و فوسور ورنر انده و آثار او در حوزه اسلام معاصر به اختصار معرفی شده و در ادامه، گزارشی نسبتاً تفصیلی از محتوا و همچنین منابع مقاله «شرف الدین» در دایرةالمعارف اسلام ارائه شده است.

معرفی ورنر انده

ورنر انده، خاورشناس آلمانی، در ۱۹۳۷ متولد شد و درجه دکتری خود را در ۱۹۶۵ از دانشگاه هامبورگ دریافت کرد. موضوع رساله دکتری او بررسی اوضاع و احوال فرهنگی مسلمانان در پایان قرن نوزدهم بر اساس نوشته‌های دوروزنامه نگار و منتقد مصری یعنی ابراهیم مویلیحی (متوفی ۱۹۰۶) و پسرش محمد مویلیحی (متوفی ۱۹۳۰) بود. وی در ۱۹۷۴ سفری تحقیقاتی به کشورهای لبنان و عراق و سوریه داشته است.

انده در طی قریب به چهار دهه تحقیق و پژوهش، کتاب‌ها و

سعودی (۱۹۷۵)، برخی جنبه های سوگواری شیعیان در محرم (۱۹۷۸)، جنگ فلسطین در ادبیات معاصر عرب (۱۹۷۲)، بحث متعه در اسلام معاصر (۱۹۸۰)، فتاوی مراجع شیعه برای جهاد در جنگ جهانی اول (۱۹۸۱)، دین و سیاست و ادبیات در عربستان سعودی (۱۹۸۲)، وهابیان عربستان (۱۹۸۶)، محمود تیمور روزنامه نگار و داستان نویس مصری (۱۹۸۸)، نوشته های جدلی اهل سنت درباره شیعه و انقلاب ایران (۱۹۹۰)، بحث درباره حقوق زنان در نشریه المنار (۱۹۹۴)، خطرات بنیادگرایی دینی (۱۹۹۶). وی علاوه بر مقاله «شرف الدین»، مقالات دیگری را در ویرایش دوم دائرة المعارف اسلام نوشته است که عبارتند از: مجاور (فرد ساکن در جوار مکان های مقدس و مذهبی) (ج ۷، ص ۲۹۳)، متوالی (نامی برای شیعیان لبنان) (ج ۷، ص ۷۸۰)، سلفیه (بخش مصر و سوریه) (ج ۸، ص ۹۰۰)، هبة الدین شهرستانی (عالم دینی و سیاستمدار شیعی عراقی) (ج ۹، ص ۲۱۶)، محمود ثلثوت (شیخ الازهر) (ج ۹، ص ۲۶۰)، تقریب (ایجاد وحدت میان مذاهب اسلامی) (ج ۱۰، ص ۱۳۹).

انده همچنین از ویراستاران نشریه Die Wel des Islams است که در حوزه تخصصی مطالعات اسلام معاصر هر چهار ماه یکبار از سوی انتشارات بریل در لیدن هلند منتشر می شود.

پروفسور ورنر انده در حال حاضر استاد مطالعات اسلامی در دانشگاه فرایبورگ آلمان است. وی در سالیان اخیر فعالیت هایی در زمینه شیعه شناسی در این دانشگاه داشته است. از جمله اینکه در اکتبر ۱۹۹۹ به همت وی و شاگردش راینر برنر (Rainer Brunner) با دعوت از چندین محقق از آلمان و چند کشور دیگر اروپایی کنفرانسی بین المللی در دانشگاه فرایبورگ برگزار شد و حاصل آن بعدها در کتابی با نام شیعه امامیه در دوران معاصر: فرهنگ دینی و تاریخ سیاسی^۴ به چاپ رسید. گفتنی است در شصت و پنجمین سال حیات انده، جشن نامه ای به پاس زحمات و تلاش های وی در زمینه مطالعات اسلامی منتشر شده است.^۵

گزارش مقاله «شرف الدین»

در شناسه مدخل از شرف الدین با دو تعبیر یاد شده است: مجتهد مشهور امامی و یکی از پایه گذاران بیداری شیعی در لبنان؛ که اولی ناظر به جنبه علمی-دینی و دومی بیانگر جنبه سیاسی-اجتماعی شخصیت شرف الدین است. سپس شرح حال مختصری از وی-ظاهر آبراساس زندگینامه خودنوشت او- آمده است: شرف الدین اصالتاً لبنانی بود و خانواده اش در روستای شحور حوالی صور در جبل عامل زندگی می کردند. اما از آنجا که پدر او به همراه خانواده برای کسب علم به کاظمین سفر کرده بود، عبدالحسین در

۱۲۹۰ ق/ ۱۸۷۳ م در این شهر عراق دیده به جهان گشود. وی علوم دینی را ابتدا در جبل عامل و بعدها در حوزه نجف آموخت و نهایتاً مقیم صور شد و رهبری جامعه شیعی آن منطقه را در دست گرفت. شرف الدین جز یک دوره تبعید و چند سفر خارجی، تا پایان عمر خود در صور ماند. وی در آخرین روزهای سال ۱۹۵۷ میلادی در گذشت و در نجف به خاک سپرده شد.

انده در بند بعدی مقاله، ابتدا به جایگاه اجتماعی شرف الدین و خدمات فرهنگی او در جنوب لبنان اشاره کرده است: شرف الدین در طی سالیان اقامت در صور برای این شهر، مسجد، حسینیه، دارالایتام و چند مدرسه (از جمله یک مدرسه دخترانه) ساخت و همچنین در روستاهای مجاور چند مسجد قدیمی را بازسازی و مساجد جدیدی را بنا کرد. در ادامه، فعالیت های سیاسی شرف الدین و پیامدهای آنها و نیز اختلاف نظر تحلیل گران در خصوص حرکت های سیاسی او ذکر شده است: موضع گیری های ضد استعماری شرف الدین، بویژه سخنرانی اش در دیدار با رهبران سیاسی و دینی در وادی حجیر در ۱۹۲۰ موجب شده که بسیاری از نویسندگان، وی را تحسین و تکریم کنند. اما در مقابل، برخی از نویسندگان که مواضع او را به گونه ای دیگر تحلیل و تفسیر می کنند، از مواضع اعمال وی انتقاد کرده اند. به هر حال شرف الدین در پی این حرکت های سیاسی بر ضد استعمار فرانسه مجبور به ترک جنوب لبنان شد. نخست به دمشق، سپس به مصر و از آنجا به فلسطین رفت و نهایتاً در ۱۹۲۱ به صور بازگشت. مؤلف در این قسمت از مقاله، برای آگاهی از آرای کاملاً مدافعانه درباره به عملکرد سیاسی شرف الدین، خواننده را به کتاب زیر ارجاع می دهد:

۴. مشخصات کتابشناختی این اثر چنین است:

Rainer Brunner and Werner Ende (eds.), *The Twelver Shia in Modern times: Religious Culture and Political History*, Leiden. Boston. Köln: Brill 2001.

این مجموعه شامل ۲۱ مقاله است و به موضوعاتی چون آموزش علوم دینی در حوزه های علمیه شیعی، اختلاف نظر میان علمای معاصر امامیه و تحولات ایدئولوژیک و سیاسی در قرن بیستم بویژه پس از انقلاب ایران پرداخته است. در برخی از مقالات این مجموعه به مناسبت اشاراتی هر چند اندک به علامه شرف الدین شده است از جمله در مقاله ای به قلم سابرینا مروین (Sabrina Mervin) درباره علمای جبل عامل و اصلاح تعلیمات دینی در حوزه علمیه نجف (نگاه کنید به: ص ۷۹-۹۳).

۵. مشخصات کتابشناختی جشن نامه ورنر انده که به همت برخی از شاگردان وی تهیه شده، از این قرار است:

Rainer Brunner, Monika Gronke, Jens Peter Laut and Ulrich Rebstock (eds.), *Islamstudien Ohne Ende: Festschrift für Werner Ende Zum 65 Geburtstag*, Deutsche Morgenindische Gesellschaft, Würzburg: Ergon Verlag, 2002.

بخش هایی از مقاله به تقابل آرای امین و شرف الدین در این باره اشاره کرده و یکی از دلایل اختلاف میان آنها را با مسائل خانوادگی و ارتباطات فامیلی مرتبط دانسته است. عمده منابع وی در این پژوهش، مطالب گردآوری شده در سفرش به لبنان و سوریه و عراق بویژه کتاب *هكذا عرفتهم*^۸ نوشته جعفر الخلیلی است.

بخش پایانی مقاله به معرفی آثار و نوشته های شرف الدین اختصاص یافته است. اولین کتابی که از آن نام برده شده *بغیة الراغبین فی سلسلة آل شرف الدین* است: این کتاب مشتمل بر تاریخ آل شرف الدین و آل صدر است که از طریق ازدواج فامیلی روابط خویشاوندی نزدیکی با هم داشتند. گفتنی است این کتاب با اضافات فراوان عبدالله شرف الدین، از فرزندان علامه شرف الدین، پس از مرگ وی در دو جلد (بیروت: دارالکتب الاسلامیة ۱۹۹۱) منتشر شده است. از جمله مطالب پرفایده در این مجموعه زندگینامه خودنوشت عبدالحسین شرف الدین است که در جلد دوم، صفحات ۶۳-۲۵۴ آن آمده است. کتاب بعدی *المراجعات* است که انده با تفصیل بیشتری درباره اهمیت و محتوای آن سخن گفته است: *المراجعات* شامل متن مکاتبات شرف الدین با عالم سنی مصری سلیم بشری (متوفی ۱۹۱۷) است. سلیم بشری در زمان حضور شرف الدین در قاهره (۱۹۱۱) شیخ الازهر بود. کتاب *المراجعات* از مشهورترین و پرخواننده ترین کتاب ها نزد شیعیان است، چنانکه چاپ اول آن در ۱۹۳۶ (صیدا) و چاپ دهم آن در ۱۹۷۲ (بیروت) صورت گرفت و از آن پس علاوه بر چندین بار تجدید

۶. این اثر، که ظاهراً در اصل رساله دکتری مؤلف بوده، پژوهشی مهم درباره تاریخ شیعیان عراق به حساب می آید. این کتاب، علاوه بر اینکه در ۲۰۰۳ در دانشگاه پرینستون تجدید چاپ شده، به زبان عربی نیز ترجمه شده است: اسحاق نقاش، *شعبة العراق*، ترجمه عبدالاله النعیمی، دمشق و بیروت: دارالهدی للثقافة والنشر ۱۹۹۶. اسحاق نقاش مؤلف کتاب، دانشیار مطالعات اسلامی و خاورمیانه در دانشگاه برندایس (Brandeis) در آمریکا است. وی مقالات متعددی در نشریات و روزنامه های غربی از جمله نیویورک تایمز، فیگارو، نیوزویک درباره اوضاع و شرایط کنونی جهان اسلام منتشر ساخته است.

۷. این مقاله به فارسی ترجمه شده است: ورنر انده، «اختلاف نظر علما درباره برخی از جنبه های سوگواری محرم»، ترجمه جعفر جعفریان، *آینه پژوهش*، سال چهاردهم، شماره پیاپی ۸۴، بهمن و اسفند ۱۳۸۲، ص ۳۳-۴۲.

۸. جعفر الخلیلی، *هكذا عرفتهم*: *خواطر عن اتاس اقداسنا* بعض الاحیان لغیرهم *اکثر مماهاشوا لانفسهم*، جلد ۳ مجلد، بغداد ۱۹۶۳. مؤلف در این کتاب، شرح حال برخی از افراد مشهوری را که در حیات خود با آنان برخورد کرده و خاطراتی را که از مصاحبت با آن به یاد داشته، آورده است. اشاراتی به برخی مقاطع زندگی شرف الدین در این کتاب آمده است. نگاه کنید به: ج، ص ۱۲۷، ۲۰۷، ج ۲، ص ۱۸، ۲۰، ج ۳، ص ۲۲۹.

محمد الکووانی، *الجدور التاريخیة الاسلامیة فی جبل عامل*، بیروت ۱۹۹۳.

آخرین نکته ای که درباره فعالیت های سیاسی وی مورد توجه قرار گرفته، آن است که شرف الدین در سال های آخر عمرش زمینه ای فراهم ساخت تا سید موسی صدر- که از اقوام او بود- به عنوان جانشین وی در رهبری شیعیان صور و مناطق اطراف معرفی شود.

بخش بعدی مقاله به معرفی شخصیت شرف الدین در مقام عالمی دینی اختصاص دارد. انده سه دلیل عمده ای را که موجب شهرت و تمایز شرف الدین در میان علمای امامیه شده، چنین ذکر می کند: اول آگاهی و احاطه به احادیث شیعه و سنی؛ دوم تلاش فراوان برای دفاع از حقیقت شیعه؛ و سوم دیدگاه محافظه کارانه وی درباره مسائلی که برخی متجددان شیعی مطرح می کردند، که دو نمونه از آنها عبارتند از: انتقال جنازه شیعیان به عتبات و دیگری برخی رفتارهای شیعیان در مراسم عزاداری محرم. مؤلف برای تفصیل بحث درباره هریک از دو مسأله اخیر خواننده را به منبعی مستقل ارجاع می دهد. کتاب معرفی شده برای مسأله نخست عبارتست از:

Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq*, Princeton 1994.^۶

فصل هفتم این کتاب (ص ۱۸۴-۲۰۱) انتقال جنازه (نقل الجنائز یا نقل الاموات) نام دارد. مؤلف کتاب، اسحاق نقاش در این فصل به موضوع انتقال جنازه های شیعیان به شهرهای مقدس عراق بویژه نجف پرداخته و بخشی از آن را به مسأله تقابل عقاید دینی با قوانین اجتماعی اختصاص داده است. در قسمتی از این بخش (ص ۱۹۳-۱۹۷) اختلاف علمای شیعه در این باب که در نشریات *العرفان* (صیدا، ۱۹۰۹) و *العلم* (نجف ۱۹۱۰) انعکاس می یافت، طرح شده و به آرای شرف الدین در تأیید نقل جنائز و مخالفت وی با هبة الدین شهرستانی (متوفی ۱۹۶۷)- که این کار را نوعی بدعت می دانست- اشاره شده است.

منبع دیگری که برای تفصیل آرای شرف الدین درباره سوگواری محرم معرفی شده، عبارتست از:

Werner Ende, "The Flagellations of Muharram and the Shi'ite 'Ulamä'", *Der Islam*, 55i (1978), pp. 19-36.^۷

این مقاله، که به قلم خود انده است، به اختلافات علمای شیعه درباره برخی نمادها و رفتارهای شیعیان در مراسم سوگواری محرم نظیر قمه زنی، سینه زنی و زنجیرزنی پرداخته است. مؤلف در این مقاله بیش از همه به انتقادات سید محسن امین از اینگونه رفتارها توجه نشان داده و همچنین انگیزه ها و دلایل موافقان و مخالفان وی را تحلیل کرده است. انده در

چاپ، به زبان های دیگر ترجمه شده است. به عقیده آندۀ بسیاری از شیعیان آرای شرف الدین در المراجعات و در واقع پاسخ های او به عالم سنی یاد شده را از نافذترین دفاعیه های شیعه و متقاعدکننده ترین بیان ها از مسأله امامت در شیعه امامیه می دانند که تاکنون نوشته شده است. در این قسمت، مؤلف برای تفصیل بحث، خواننده را به کتاب زیر ارجاع می دهد:

Rainer Brunner, *Annäherung und Distanz: Shc'ia, Azhar und die is lamische ökumene*, Berlin: Klaus Schwarz 1996.

مؤلف این اثر، راینر برونر استاد دایار مطالعات اسلامی در دانشگاه فرایبورگ است. برونر در ۱۹۹۵ از همین دانشگاه دکتری گرفته و کتاب یاد شده در اصل رساله دکتری وی بوده است. وی در این کتاب به مفهوم تقرب در میان مذاهب اسلامی پرداخته و ارتباط الازهر با شیعیان را موضوع پژوهش خود قرار داده است. این کتاب شامل مقدمه ای درباره تاریخ مناقشات شیعه و سنی، ده فصل و یک خاتمه است. فصل سوم این کتاب به گزارش و بررسی مکاتبات شرف الدین با سلیم بشری در طی سال های ۱۹۱۱ تا ۱۹۳۶ اختصاص دارد. در فصل های دیگر

نیز نقش علمایی چون محمدحسین کاشف الغطاء، محمدتقی قمی و مهمتر از همه محمود شلتوت در تأسیس دارالتقرب و جماعة التقرب و نیز حمایت از این جریان بررسی شده است. در فصل نهم فتوای مشهور شلتوت درباره مذهب شیعه و در فصل دهم و خاتمه نیز تأثیر انقلاب اسلامی ایران در سرنوشت جنبش تقرب مورد بررسی واقع شده است. مؤلف در برخی از فصل های کتاب، متأثر از ورنر آندۀ و دیگر خاورشناس آلمانی راینهارد شولتسه (Reinhard Schulze) است و به نظر می رسد که در تبیین اختلافات ریشه دار و پیچیده تاریخی میان شیعه و سنی موفق بوده و داوری متصفانه ای کرده است. کتابشناسی و بخش منابع این کتاب بر غنا و پرمایگی آن افزوده است.^۹

سومین کتاب معرفی شده از شرف الدین در این مقاله، النص والاجتهاد، آخرین اثر چاپ شده از او پیش از مرگش است (نجف ۱۹۵۶). این کتاب به سده های نخستین اسلام و نقش صحابه در شکل گیری احکام اسلامی می پردازد. آندۀ به آثار دیگر شرف الدین اشاره نکرده و برای آگاهی از فهرست کامل آثار وی منابعی را معرفی نموده است.^{۱۰} آندۀ همچنین تذکر داده که بخشی از نوشته های چاپ نشده شرف الدین در جریان حمله سربازان به خانه های او در شحور و صور از بین رفت. در پایان مقاله برای اطلاع بیشتر درباره آثار شرف الدین منابع دیگری ذکر شده است.

در بخش کتابشناسی مقاله، برای آگاهی بیشتر از شرح حال و آثار شرف الدین - علاوه بر منابعی که در متن مقاله ذکر شد - منابع

متعدد دیگری معرفی شده که عبارتند از:

۱. آقا بزرگ طهرانی، طبقات اعلام الشیعه: نقباء البشر، نجف ۱۹۶۲، ج ۱، جزء ۳، ص ۱۰۸۰-۱۰۸۸.

۲. مرتضی آل یاسین، بخش حیاة المؤلف در مقدمه المراجعات.

۳. یوسف اسعد داغر، مصادر للدراسة الادبية، بیروت ۱۹۷۲، ج ۳، جزء اول، ص ۶۲۶-۶۲۹.

۴. محمدصادق صدر، بخش قبس من حیاة السيد المؤلف در مقدمه النص والاجتهاد.

۵. عباس علی، الامام شرف الدین: حزمة ضوء علی طریق الفكر الامامی، نجف ۱۹۶۸.

۶. کورکیس عواد، معجم المؤلفین العراقیین، بغداد ۱۹۶۹، ج ۲، ص ۲۲۸-۲۲۹.

۷. هادی فضل الله، رائد الفكر الاصلاحی، بیروت [بی تا] [۱۹۸۷-۱۹۸۸].

۸. احمد قیسی، حیاة الامام شرف الدین فی سطور، چاپ حسن قیسی، بیروت ۱۹۸۰.

۹. الامام السيد عبدالحسین شرف الدین مصلحاً مفکراً وادیباً، بیروت ۱۹۹۳ (= مجموعه سخنرانی های ارائه شده در کنفرانس بزرگداشت شرف الدین که از سوی دفتر رازی فر هنگی ایران در بیروت برگزار شده بود)

۱۰. مصطفی قلی زاده، شرف الدین عاملی، تهران ۱۹۹۳. در برخی دیگر از نوشته های خاورشناسان نیز به مناسبت بحث از امام موسی صدر، اشاراتی گذرا به نام شرف الدین شده است.^{۱۱}

۹. اگرچه این کتاب به زبان آلمانی است، دست کم دو معرفی اجمالی از آن به انگلیسی در دسترس است. نگاه کنید به:

International Journal of Middle Eastern Studies, 31ii (1999), pp. 280-282, Reviewed by Jakob Skovgaard-Petersen; *Middle East Studies Association Bulletin*, 34ii (2000), pp. 224-225, Reviewed by Devin Stewart.

۱۰. عمده منابع معرفی شده، بخش هایی از همان کتاب هایی است که در قسمت کتابشناسی مقاله آمده و در ادامه ذکر خواهد شد.

۱۱. از جمله در دایرة المعارف جهان معاصر اسلام آکسفورد (به پی نوشت شماره ۱۶ مراجعه شود)، که مدخلی مستقل به شرف الدین اختصاص نیافته، تنها در مدخل مرتبط با امام موسی صدر نام وی آمده است. نگاه کنید به: ج ۳، ص ۴۵۳. همچنین در مقاله ای درباره اعتراضات اجتماعی شیعیان لبنان به نقش امام موسی صدر و ارتباط وی با شرف الدین توجه شده است. نگاه کنید به:

Augustus Richard Norton, "Shi'ism and Social Protest in Lebanon", in Juan R. I. Cole and Nikki R. Keddie (eds.), *Shi'ism and Social Protest*, Yale University: New Haven and London 1986.